

Поліщук Н.П.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ ПАСИВНОГО СТАНУ

Категорія стану має власне значення, так само як час і число. На цій підставі визначення стану будується як смислове. Найбільш поширений опис станового значення - "вираження відношень між суб'єктом і об'єктом завжди ті ж самі: суб'єкт виконує дію, а об'єкт йому підпорядковується: це впливає із самого їхнього визначення" [1: 46].

Існує і така думка: "активний і пасивний стани позначають ті ж самі відношення дійсності" [2: 45]. Інакше кажучи, між становими формами взагалі немає значної різниці.

Звертаючись до даної проблеми, одні вчені розглядають стан як відношення дієслова-присудка до підмета речення. Це визначення можна назвати синтаксичним. Інші визначають стан як відношення дії до його суб'єкта, що є семантичним визначенням категорії стану. "Іноді до цієї, самої суттєвої різниці між підходами до стану, приєднуються вторинні, які випливають із питання про те, чи варто враховувати додаток-об'єкт. У такому випадку в синтаксичному визначенні стану з'являється різновид: стан як відношення дієслова-присудка до підмета і додатка в реченні. Такий же різновид з'являється в семантичному визначенні: стан як відношення дії до його суб'єкта й об'єкта" [3: 56].

Підкреслимо, що семантичною основою пасивних конструкцій є вираження такого стану суб'єкта, який викликаний дією об'єкта. Отже, дія об'єкта є причиною стану суб'єкта.

Варто враховувати "той факт, що окремі партиципанти, які входять у тлумачення ситуації, названої дієсловом, можуть регулярно не позначатися в реченні за допомогою актантів, що має суттєве значення для характеристики відношень між семантикою і синтаксисом" [4: 11]. Різноманітні станові форми вживаються в різних структурних типах речення, що дозволяє відрізнити дієслівну категорію стану від інших дієслівних категорій. Інакше кажучи, категорія стану на відміну від інших морфологічних дієслівних категорій більш тісно пов'язана із синтаксисом речення. Такий зв'язок із синтаксисом визначається змістом станової опозиції - позначенням різних типів відповідностей між членами речення і партиципантами ситуації.

Актуальним представляється таке визначення: "стан є дворівнева граматична категорія, на більш глибокому рівні стан полягає у відношенні дії до його суб'єкта і виражається в морфології та семантиці дієслівного слова. На більш поверхневому рівні стан полягає у відношенні дієслова-присудка речення до підмета. Перший рівень має особливу назву - діатеза. Другий рівень називається тим же словом, що і стан взагалі, станом у вузькому смислі слова. Опис стану в кожній окремій мові повинен полягати в описі кожного рівня окремо і у вказівці потім правил співвіднесення другого рівня з першим" [3: 46]. У такому випадку, поняття діатези є визначальним при описі синтаксичної категорії стану.

Варто підкреслити, що співвіднесення між глибинними і поверхневими структурами, тобто розмежування між семантичним і синтаксичним рівнями, лежить в основі концепції діатез і станів. Одне з центральних місць при описі ситуації посідає число і природа її учасників /партиципантів/. Дієслово, як відомо, є ядром ситуації. Навколо нього групуються основні учасники ситуації, або семантичні актанти. Вони розподіляються на суб'єкти і об'єкти, які відрізняються ступенем залежності від ядра й ієрархічною упорядкованістю. На поверхневому, синтаксичному рівні семантичні актанти виступають як члени речення /суб'єкти, об'єкти, обставини, означення/. Визначенням діатези є схема відповідності між одиницями синтаксичного рівня й одиницями семантичного рівня. У зв'язку з цим категорія стану розглядається як зміна діатези, тобто таке зрушення схеми відповідності між одиницями семантичного і синтаксичного рівнів, яка регулярно утворює цілі лексико-семантичні класи, що обов'язково сполучено з однаковою зміною пресупозиційних значень для всіх цих класів дієслів. Розглядаючи дане визначення, можна зробити висновок, що стан характеризується високим ступенем регулярності, який відрізняє його від просто діатези. Це дає можливість відокремити одиничні утворення від регулярно утворюючих синтаксичних конструкцій, а також провести диференціацію станів, реалізованих у межах однієї діатези, у зв'язку з реалізацією різних типів пресупозиційних значень.

Наявні спостереження над категорією пасивного стану цілком справедливо й обґрунтовано вказують на тісний зв'язок морфологічної категорії стану з рядом синтаксичних явищ.

Причиною синтаксичних властивостей морфологічних категорій є саме значення даної морфологічної категорії, тому що синтаксичні властивості мають усі ті морфологічні категорії, які позначають характеристику предметів або ознак, узятих не ізольовано від інших предметів або ознак, а в їхньому взаємозв'язку з іншими предметами або ознаками. Синтаксичні фактори варто враховувати через безпосередній зв'язок зі сферою суб'єктно-об'єктних відношень. Дієслівна ж форма сама по собі не може виражати станового значення, чим пояснюється її зв'язок з іншими елементами речення.

Важливим є той факт, що "синтаксис являє собою ту галузь, де мова з найбільшою повнотою функціонує як динамічна єдність форми й змісту і де безпосередньо можна спостерігати ті синтаксичні процеси, які визначають розвиток мови в цілому" [6: 11], у зв'язку з чим значне місце в дослідженнях, присвячених пасивному стану, посідає опис перетворень активних конструкцій у відповідні пасивні, які розглядаються як вихідні і похідні.

У цілому, категорія пасивного стану вивчається як трансформація активу. При цьому пасивні конструкції знаходяться в співвідношенні відносної синтаксичної синонімії з активними конструкціями і характеризуються:

1/ спільністю денотативного значення;

2/ спільністю граматичного значення стану, яка полягає у передачі відношення між процесом, його суб'єктом і об'єктом при різноконструктності вираження окремих видів цього відношення, які обумовлюють відносність їх синонімії [7].

Особливістю всіх пасивних конструкцій є не наявність пасивного значення, а те, що лексично позначений суб'єкт не посідає центральної граматичної позиції першого актанта-підмета, що відрізняє його від активної конструкції, характерним є те, що він володіє визначеною специфікою. Можна сказати, що "...суть пасивного стану полягає не у "випробуванні дії одного предмета іншим", а в тому, що в пасивному звороті дія представляється як факт, як такий прояв дії, при якій виробник дії цілком або в значній мірі ігнорується" [8: 92].

Слід враховувати, що граматична категорія дієслова, як станова модель включає ознаки двох планів - плану змісту і плану вираження, тобто: 1/ смислові або функціональні розрізнявальні ознаки і 2/ "зовнішні" категоріальні показники, специфічні для словозмінної парадигми [9]; іншими словами, граматичне значення і граматичну форму; поза цих двох складових елементів немає граматичної категорії стану.

Треба відзначити, що різні граматичні значення активної і пасивної конструкцій пов'язані особливим відношенням з одиницями логіко-семантичного рівня /агенсом і пасієнсом/ та членами речення на граматики-семантичному рівні /підметом і додатком/.

Відомо, що граматичні категорії активу і пасиву виражають ті ж самі понятійні категорії суб'єкта й об'єкта стосовно дії, що дозволяє характеризувати ідентичність їх змісту. Різниця, що спостерігається у відношеннях активного і пасивного станів, дозволяє розрізнити дане понятійне співвідношення з погляду мовної семантичної інтерпретації, а саме в активі ознака дієслова є вихідною від його носія, яким виступає об'єкт. Такий підхід до стану дає можливість враховувати морфологічні, а також формальні і змістовно-синтаксичні відмінності речень, які належать до стану.

У традиційній граматиці стан визначається як категорія дієслова, яка виражає відношення суб'єкта до дії: суб'єкт виконує дію або підпорядковується їй [10].

Прийнято вважати, що стан є лексико-граматичною категорією, яка позначає відношення між суб'єктом і об'єктом дії, що виражаються у формі дієслова.

Дійсно, в структурі речення дієслово відіграє центральну, інтегруючу роль, що відзначається багатьма лінгвістами. "Інформація, яка міститься в реченні, дорівнює інформації, яка міститься у лексикографічному тлумаченні дієслова, що є вершиною цього речення" [11: 85]. При цьому дієслово - вершина /ключове слово/, яке є словом-предикатом, що називає ситуацію. Дана ситуація тлумачиться за допомогою інших предикатів і партиципів /предметних змінних/. Очевидно, що в процесі лексикографічного тлумачення дієслова /тобто змісту/ до речення з цим дієсловом /тобто тексту/ партиципантам приписуються конкретні лексичні значення. Ситуація, що називається словом-предикатом, може мати різну кількість партиципів, які пов'язані ієрархічними відношеннями. Важливим є те, що "будь-яка ситуація, названа дієсловом, індивідуальна, проте партиципанти, поряд зі специфічними властивостями, які детермінуються даною ситуацією, мають "надіндивідуальні" загальні властивості, що дозволяє встановити понятійний код "узагальнених" партиципів ситуації" [11: 86]; це добре відомі в традиційній лінгвістиці семантичні поняття, які позначаються термінами: суб'єкт, об'єкт, адресат, інструмент, вихідна точка, кінцева точка і т.п.

Таким чином, стан розглядається як категорія дієслівної словозміни, а станові значення можна віднести до категоріальних, тому що вони спираються на формальні ряди дієслівних форм та їх опозицію. У даному випадку стан розглядається, у першу чергу, як категорія граматичного рівня, а не лексичного, хоча смислова структура станових опозицій знаходить застосування в межах визначених синтаксичних відрізків. Критерії виділення категоріальних показників мають особливе значення для завдань типологічного дослідження морфологічних категорій, тому що від них значною мірою залежить створення моделі станової системи.

Варто враховувати, що особливістю граматичної будови мови є наявність центральних /де сконцентровані специфічні ознаки граматики, що не властиво лексиці/ і периферійних явищ /де представлені єдності, які сполучають ознаки граматики і лексики/, факт, що відзначався багатьма вченими [9: 12]. Категорія пасивного стану вивчається у функціональному аспекті, розглядається взаємозв'язок і взаємодія з елементами різних рівнів, які виражають станову семантику з позиції функціонально-семантичних полів. "ФСП - це система різнорівневих засобів даної мови /морфологічних, синтаксичних, словотворчих, лексичних, а також комбінованих - лексико-синтаксичних і т.п./, об'єднаних на основі спільності і взаємодії їх семантичних функцій" [12: 32]. Очевидно, що семантична спільність є основою групування мовних явищ із ФСП, яке характеризується як конкретний мовний і універсально-понятійний аспект. ФСП розглядається в плані вираження, який складають конкретні мовні засоби, і в плані змісту, коли семантичні функції елементів даного поля не тотожні понятійним, але тісно взаємопов'язані між собою.

Виділяються два основних структурних типи ФСП - 1/ моноцентричне і 2/ поліцентричне. У першому випадку - це сильно центровані поля, базою яких є граматична категорія, у другому випадку - це слабо центровані поля, базою яких є визначена сукупність різноманітних мовних засобів.

Функціонально-семантичне поле являє собою ієрархічну структуру і ділиться на центр /ядро/ і периферію.

Ядерні елементи поля мають ряд загальних рис: 1/ концентрація базисних семантичних функцій; 2/ найбільша спеціалізованість мовних засобів, які служать для реалізації базисних семантичних функцій

/маються на увазі такі форми, для яких дана функція є основною, первинною;/ 3/ наявність зв'язків між засобами, які є носіями цих ознак; регулярність функціонування даного мовного елемента стосовно нерегулярності або меншої регулярності, меншої вживаності периферійних елементів [12]. Таким чином, у центрі ФСП базуються найбільш спеціалізовані засоби мови, які дозволяють виражати визначену семантичну категорію.

Ядро функціонально-семантичного поля становості являє опозицію актив/пасив, розпадається відповідно на два мікрополя - активності і пасивності. Центр мікрополя пасиву представляє дієслово у формі пасивного стану. Якщо говорити про периферію ФСП пасиву, то слід зазначити, що її компоненти подані різнорівневими одиницями з пасивним значенням. Вони є некатегоріальними засобами вираження категоріального значення пасиву, про що свідчить тісний взаємозв'язок лексики і граматики.

Варто врахувати, що пасивний стан, будучи формою дієслівної словозміни, є компонентом парадигми перехідного дієслова, тобто "пасивний стан є засобом репрезентації транзитивного дієслова" [12: 201].

Розглядаючи проблему перехідності в пасивному стані, треба зазначити, що стан, будучи граматичною категорією, є похідним від перехідності. У зв'язку з цим, слід підкреслити, що вихідна перехідність, властива дієслову на лексико-синтаксичному рівні глибинної структури, тобто в його вихідній діатезі, і похідна перехідність здійснюється в ході синтаксичних перетворень, що відбуваються через перерозподіл синтаксичних функцій.

Важливим є той факт, що категорія стану, яка пов'язана з перехідним характером дієслів, дозволяє мати їм взаємовиключні форми активу і пасиву, спроможні утворювати граматичну категорію стану.

Класифікацію різних типів зміни дієслів, включаючи співвіднесеність з категорією перехідності/ неперехідності, слід проводити з урахуванням валентності дієслів, тому що існує визначена залежність між валентністю і граматичними категоріями дієслова. А саме за допомогою граматичних категорій можливо контролювати будь-які зміни значень, які впливають на зміну синтаксичної валентності дієслова. Такого роду категорії називаються "валентностними" [5: 19]. Категорія стану належить до "валентностних" категорій, тому що вона спроможна змінити ієрархію його актантів, тим самим впливати на зміну в синтаксичній валентності дієслова.

Дієслово, яке вживається в пасиві, впливає на кількість оточуючих його актантів: якщо семантична структура і семантична валентність незмінні, синтаксична валентність може редукуватися. Так семантичний суб'єкт може стати факультативним актантом. Пасив при цьому характеризується зменшенням валентності дієслова, що значно обумовлює його комунікативну значимість.

Аргументи, які подані морфолого-синтаксичними структурами, а саме визначеними членами речення, представляють синтаксичну валентність. З синтаксичної точки зору просте речення має набір синтаксичних позицій, пов'язаних між собою. Визначену синтаксичну позицію посідає лексична основа /лексема/, яка є її лексичним додатком. У сукупності лексеми, які синтаксично пов'язані синтаксичною позицією, утворюють лексемне оточення, інакше кажучи, субстанціональну валентність даної позиції. Дієслівна лексема керує елементами своєї валентності, тобто синтаксичними позиціями й елементами лексичного оточення /лексемами/. Дієслівна лексема і керовані нею синтаксичні позиції в сукупності утворюють конструкцію, породжувану ядерною дієслівною лексемою. Сукупність конструкцій, породжуваних даною лексемою, утворює валентну парадигму даної лексеми. У такому випадку, стан слід розглядати як граматичну категорію, яка відображає регулярні співвідношення між елементами валентностних парадигм дієслівних лексем, і "корелюючі з ними зрушеннями в дієслівному значенні" [11:55].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм // Исследования по общей теории грамматики. - М.: Наука, 1968. - С. 117-174.
2. Долинина И.Б. Особенности значения и способы языкового выражения предикатов в двухпредикатных комплексах // Категории глагола и структура предложения. - Л.: Наука, 1983. - С. 259.
3. Илия Л.И. Очерки по грамматике современного французского языка. - М.: Высшая школа, 1970. - 176 с.
4. Медведева Л.М. Залоговое значение в кардинальных частях речи: Проблема межкатегориального взаимодействия /на материале английского языка/: Дис. ... докт. филол. наук: 10.02.04. - К., 1983.-486 с.
5. Попов А.В. Синтаксические исследования. - В.: Тип. В.И.Исаева, 1881. - 308 с.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. - М.: Просвещение, 1941. - 551 с.
7. Складанюк З.Г. Пассивные конструкции и их функционирование в стилях английской научной, газетной и разговорной речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Ленингр. гос. ун-т.-Л., 1980. - 23 с.
8. Современный русский язык. - М.: Просвещение, 1952. - 318с.
9. Степанова А.Н. К проблеме формирования грамматических и лексических единиц в современном французском языке /на материале раздельноформленных структур/: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.05 / Киев. гос ун-т.- К., 1976. - 37 с.
10. Степанов Ю.С. Вид, залог, переходность / балто-славянская проблема // Известия АН СССР. -

1976. - № 5-6. - С. 35-36.

11. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. - М.: Наука, 1975. - 311 с.

12. Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогов. - Л.: Наука, 1974. - 383 с.